

"בא ללמד ונמצא למד": ההשוואה ההלכתית של אונס לרצח

שלום קולין

ורצחו נפש בן הדבר הזה; (ב) "כי בשדה מצאה, צעקה הנער המארשה ואין מושיע לה". שתי אמירות אלו מתמיהות בשל חוסר השוויון שבהסבר הכתוב לשני האירועים; כפי שתיאור האונס בשדה מסתיים ב-"ואין מושיע לה", כך צריך היה תיאור האונס בעיר להסתיים ב-"ותיושע". לחלופין, אפשר היה להשמיט את הסיום "ואין מושיע לה", כפי שאין תיאור של התוצאה האפשרית לצעקה של הנערה הנאנסת בעיר. בנוסף, מדוע השוואת התורה את האונס לרצח: "כי כאשר יקום איש על רעהו ורצחו נפש בן הדבר הזה"; מה מוסיף הסבר זה לחפות הנערה שנאנסה ולא הייתה יכולה להיוושע?

בשני בתי מדרש תנאיים, בפער זמן של כמאה שנים, נלמדו תוספות אלו הלכה למעשה. בראשון שבהם, של ר' ישמעאל, נלמדה המשמעות ההלכתית של התוספת "ואין מושיע לה", והיא שימשה לאחר מכן תשתית עיונית וערכית ללימוד בבית המדרש של רבי יהודה הנשיא. שם נדרשה הלכה נוספת מהפסוק "כי כאשר יקום איש על רעהו ורצחו נפש בן הדבר הזה".

הלימוד בבית המדרש של ר' ישמעאל: החובה להציל נערה מאונס

ייתור מילים בתורה הוסבר בדרך כלל בבית מדרש זה בהסבר הקלאסי של: "דיברה תורה בלשון בני אדם". אף על פי כן, התוספת "ואין מושיע לה" נלמדה להלכה: חובת האדם להציל נערה מאונס, אף במחיר הריגת האדם המתכוון לאונסה, בטרם ביצע את המעשה:³ "תנא דבי רבי ישמעאל: ואין מושיע לה, הא יש מושיע לה - בכל דבר שיכול להושיע" (סנהדרין עג ע"א). לימוד זה מובא בגמרא במקום שבו דנים באונס נערה מאורסה, בסוף פרק שמיני של מסכת סנהדרין. כמו רוב פרקי המסכת, גם פרק זה עוסק בבית דין הדן אדם למוות, אך בעוד שהדינים הנלמדים ברוב המסכת הם כתוצאה ממעשי הנידון שנעשו בעבר,⁴ פרק זה עניינו בהיתרים ובחובות להרוג אדם על סמך הערכה

הצעקה הראשונה בתורה נשמעה לא-ל לבדו, האומר: "קול דמי אחיד צעקים אלי מן האדמה" (בר' ד:י). צעקה זו, שהיא תוצאת מעשה הרצח הראשון בעולם, ממלאת את העולם כולו ומבטאת בכך את חומרתו של מעשה הרצח. רק איסור אחד מושווה בתורה לרצח: אונס נערה, שאף הוא אירע בשדה שבו אין איש לשמוע את הצעקה.

פרשיית נערה מאורסה שבפרשתנו (דב' כב:כג-כז) נחלקת לשניים על פי מקום האונס, וצעקתה של הנערה משמשת מאפיין לתגובתה וסיבה לדינה: כאשר האונס הוא בעיר, הנערה נענשת "על דבר אשר לא צעקה", ואילו כאשר האונס הוא בשדה, היא פטורה ממוות, שהרי "צעקה הנער המארשה ואין מושיע לה". דין מוות לנערה האנוסה הוא בלתי נתפס ואינו מובן, ועל כן התורה באה ומנמקת אותו בכך שהנערה לא צעקה. אך ההסבר קצר, תמציתי, ואף קטוע. שהרי לא נכתבה בסופו התוצאה הסבירה של צעקת הנערה בעיר: אילו הייתה הנערה זועקת, הייתה צעקתה נשמעת, והשומעים היו באים ומושיעים אותה.¹ ברקע עומדת ההנחה שלא תיתכן מציאות של עיר יהודית שבה צעקת נאנסת לא תשפיע על בני אדם.²

מן הצד השני, בשדה, במקום שהשכל הישר מבין מדוע לא תואשם נערה נאנסת במאומה, ר"אין לנער חטא מות, התורה מרחיבה ומנמקת את הדין בשתי אמירות: (א) "כי כאשר יקום איש על רעהו

* שלום קולין, מנהל מערכות מחשוב וחבר בקהילת "נחלת אופיר" שבאפרת.

** המאמר מוקדש לע"נ אחי, אהרן יוסף קולין ז"ל. הוא נקרא ע"ש סבנו אהרן יוסף ה"ד שנרצח באושוויץ במלחמת העולם השנייה (שפרצה בשבוע זה לפני 78 שנה).

¹ הניסוח המלא של הנימוק צריך היה להיות: 'על דבר אשר לא צעקה בעיר - ותיושע'. רמב"ן מתייחס לבת שאינה יודעת לצעוק, ואומר: "ולא ידעתי בדין הצעקה, אם ראינו נערה שהחזיק בה האיש והיא נלחמת בו בכל כחה ובוכה ואוחזת בבגדיו או בשערותיו להמלט ממנו ולא ידעה לצעוק, למה תסקל?". לדעתו, במקרה כזה היא אכן נחשבת כאנוסה, ופטורה מעונש.

² הפעם היחידה בתנ"ך שבה הופרה ההבטחה לאחר המבול בדבר אי השמדת ציוויליזציה אנושית, הוסברה כך: "זעקת סדם ועמרה ... הפצעקתה הגאה אלי ... כי גדלה צעקתם". גם בפרשת "פילגש בגבעה" הושמד שבט שלם (כמעט), על אונס אישה בעיר ללא מושיע.

³ רמב"ם, הל' רוצח ושמירת נפש א, ו: "כל ישראל מצווין להציל הנרדף מיד הרודף ואפילו בנפשו של רודף".

⁴ ראש השנה טז ע"ב: "אמר רבי יצחק אין דנין את האדם אלא לפי מעשיו של אותה שעה".

הלימוד בבית המדרש של ר' יהודה הנשיא: החובה למנוע רצח

הפסוק "כִּי כִּאֲשֶׁר יָקוּם אִישׁ עַל רֵעֵהוּ וּרְצָחוֹ נָפֵשׁ בֶּן הַדָּבָר הַזֶּה" הוגדר כ"היקש"; השוואה הדדית ללימוד מדין אחד למשנהו: "בָּא לְלַמֵּד וּנְמַצָּא לְמַד". מה משמעות משפט זה, דהיינו: מה בא הרצח ללמד על אונס נערה, ומה הוא נמצא ללמד ממנו?

מחד, **לאחר האונס**, הרצח "בָּא לְלַמֵּד": דיני רצח מהווים הנחיה לדיינים הדנים את האנס ואת הנאנסת, כשעניינם מובא לבית הדין. דיני רצח באים ללמד על היות האנס בן מוות, ועל זכאותה של הנערה, בשל השוואת התורה את הנאנסת לנרצח,¹² ואת מעשה האונס למעשה רצח. כך רש"י כותב על הפסוק: "לפי פשוטו זהו משמעו: כי אנוסה היא, ובחזקה עמד עליה כאדם העומד על חברו להרגו". מאידך, **לפני האונס**, הרצח "נְמַצָּא לְמַד": חובת האדם הבודד, למנוע את רצח זולתו גם במחיר הריגת הרוצח, אינה נלמדת מעצמה, אלא מהחובה למנוע אונס שנלמדה מהפסוק "וְאִין מוֹשִׁיעַ לָהּ".

אם כך, בדיון בבית הדין **לאחר שנעשתה העבירה**, בעת שדיני הרצח הם המלמדים על דיני האנס והנאנסת, הרצח הוא ה"עבירה האולטימטיבית" שאלה מושווה האונס. לעומת זאת, בחובת ההצלה **בטרם נעשתה העבירה**, מניעת האונס היא ה"חובה האולטימטיבית" שממנה נלמדת החובה למנוע רצח. זו החובה הבסיסית שאלה מושווים חובות האדם בעת שהוא רואה שהולכת להתבצע עבירה מול עיניו, וחובה זו היא כנס מתנוסס, המורה לאדם לעזור לרעהו.

מהי הסיבה שדווקא בבתי מדרש אלו נלמדה מניעת האונס? הדברים להלן הם בבחינת השערה היסטורית. ר' ישמעאל ור' יהודה הנשיא חיו בצל הטראומה האיומה של תוצאות המרידות ברומאים. מפקדים¹³ וחיילים בצבאות כובשים אנסו נערות ונשים.¹⁴ הילדים שנולדו היוו עדות, נוכחות איומה ומתמדת לחייל האונס בנפש האנוסות, בבית ובפרהסיה. ייתכן שזוועות אונס הנשים בעת הכיבוש הרומי הן הסיבה לכך שבדור חורבן הבית נקבעה החובה למנוע אונס, ובדור שלאחר מרד בר כוכבא התקבעה ההלכה,¹⁵ שאדם משתייך לעם היהודי על פי מוצאה האתני של אימו.

¹² "אנו מהלכות בחיים, אבל מתות מבפנים, רצוחות נפש", ראו באתר www.macom.org.il. תודתי לאילת וידר-כהן על ההפניה לאתר זה.

¹³ כתובות ג ע"ב: מאי סכנה? ... בתולה הנשאת ביום הרביעי, תיבעל להגמון תחלה.

¹⁴ נזכיר שתי תופעות מימי מלחמת העולם השנייה: אונס הנשים הקוריאניות בידי החיילים היפניים, ואונס הנשים הגרמניות בידי חיילי הצבא האדום.

¹⁵ קידושין סח ע"ב: "ר' יוחנן משום רבי שמעון בר יוחאי ... הבא מישראלית קרוי בנק".

אנושית מה יהיו מעשיו בעתיד.⁵ הפרק קרוי ע"ש תחילתו, "בֶּן סוֹרֵר וּמוֹרֶה", ופותח בדיון במצווה זו הכתובה בפרשתנו. עניינה בהורים שהגיעו למסקנה שכשלו במימוש אחריותם לחינוך בנם, ומחויבים להפנות את מקרהו לבית הדין.⁶ רוב הפרק עניינו **בבית דין** הדן אדם למוות על-פי הערכתו למעשיו בעתיד, אך שתי המשניות האחרונות עוסקות בחובת האדם הבודד להרוג את זולתו בטרם יבצע זממו. הראשונה עוסקת באדם ההורג את מי שבא להרגו,⁷ והשנייה - באדם ההורג את מי שבא לפגוע באדם אחר, והיא משנת "דין רודף": "ואלו הן שמצילין אותן בנפשו: הרודף אחר חברו להרגו, אחר הזכור ואחר הנערה המאורסה. אבל הרודף אחר בהמה והמחלל את השבת והעובד עבודה זרה אין מצילין אותן בנפשו" (סנהדרין, פרק ח משנה ז).

חובה חריגה זו⁸ לאדם הבודד, לשום עצמו כצופה, עד, קטגור, שופט ותליין, מוסברת ע"י הרמב"ם:⁹ "ודין זה, כלומר הריגת מי שזומם לבצע עברה בטרם יעשנה, אינו מותר בשום פנים כי אם בשני מינים הללו והם: רודף אחר חברו להרגו ורודף אחר ערוות אדם לגלותה,¹⁰ מפני שזה עוול שאי אפשר לתקנו אם נעשה". בדיון בגמרא, חובת ההצלה מדאורייתא שנלמדה כבר ע"י ר' ישמעאל מהתוספת השנייה "וְאִין מוֹשִׁיעַ לָהּ",¹¹ הייתה כמושכל ראשון שאליו הושוותה התוספת הראשונה שבתורה, בבית מדרשו של ר' יהודה הנשיא.

⁵ כל חברה מתוקנת מתמודדת עם סיטואציה שכזו. כדוגמה, חוק העונשין סעיף 34א: "לא יישא אדם באחריות פלילית למעשה שהיה דרוש באופן מיידי להצלת חייו, חירותו, גופו או רכושו, שלו או של זולתו, מסכנה מוחשית של פגיעה חמורה הנובעת ממצב דברים נתון בשעת המעשה, ולא היתה לו דרך אחרת אלא לעשותו".

⁶ ר' משה אלשיך (1507-1600) אומר בפירושו על אתר: "ואמרו את חטאינו אנו מזכירין, כי 'בננו זה' כלומר למה שהוא בננו שאנו בלתי ראויים, יצא סורר ומורה". קשר התוצאה שחז"ל קושרים מאשת יפת תואר לאישה שנואה ולכישלון חינוך הבן, נלמד כיום בפסיכולוגיה המשפחתית בכיוון ההפוך: הבן ה"בעייתי" הוא הסמן (Identified patient) לכשלים בחיי הנישואין של הוריו.

⁷ סנהדרין עב ע"ב: "רודף שהיה רודף אחר חברו להורגו ... אמרה תורה הצל דמו של זה בדמו של זה".
⁸ תוספות על אתר ד"ה "אף רוצח": "הכא קא משמע לן דחובה להציל". ראו מאמרו של הרב י' רוזן, "**חובת ההצלה ע"י פגיעה ב'רודף'**", באתר מכון "צומת".

⁹ **מורה נבוכים**, חלק ג, מ (בתרגום הרב קאפח).
¹⁰ בשונה מהעברות האחרות המצוינות במשנה, שבהן לא הותר לאדם להרוג את זולתו ההולך לבצע, ושעניינן בין אדם למקום: משכב בהמה, עבודה זרה ושבט.

¹¹ סנהדרין עג ע"א: אמרה תורה ניתן להציל בנפשו.